

Є. М. ЛУНЯК

УДК 930.1 (44): 94 (477) "1799-1814"

ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА В НАПОЛЕОНІВСЬКІЙ ФРАНЦІЇ

У статті здійснено комплексний аналіз французьких наукових і публіцистичних праць наполеонівської доби з історії українського козацтва на тлі історичних взаємин України та Франції.

Ключові слова: історіографія, Україна, Франція, козаки, наполеонівська доба.

В статье сделан комплексный анализ французских научных и публицистических работ наполеоновской эпохи по истории украинского казачества на фоне исторических взаимоотношений Украины и Франции.

Ключевые слова: историография, Украина, Франция, казаки, наполеоновская эпоха.

There is French scientific and journalistic works of Napoleonic period about the history of Ukrainian Cossacks on the background of historical relations of Ukraine and France analysed in this article.

Keywords: historiography, Ukraine, France, Cossacks, Napoleonic period.

Постійні війни Наполеона з Росією слугували сприятливим підґрунтям для популяризації козацької тематики у Франції початку ХІХ ст. Наполеонівський уряд надавав козацькому фактору неабиякої ваги й враховував його у своїй політиці. Зважаючи на те, що козацькі загони були однією з найдієвіших сил російської армії, керівництво Першої імперії було зацікавлене у всебічному вивченні козацтва. Саме тому в цей час з'являється ціла низка досліджень більшою чи меншою мірою, присвячених козакам. Найголовнішою з подібних розвідок, безумовно, є робота історика та публіциста Ш.-Л. Лезюра (1770-1849) «Історія козаків», опублікована в Парижі в 1814 р. До наукового вивчення цих творів і насамперед праці Лезюра зверталися свого часу такі дослідники як Р. Тіссеран [43, р. 207-208], Ф. Я. Савченко [19, с. 128], І. Л. Борщак [9; 10, с. 132], Д. С. Наливайко [17, с. 662-664;

18, с. 157], О. А. Іваненко [12], В. В. Ададуров [2; 3; 4; 6].

На початку ХІХ ст. у Франції масовими накладами виходили твори з історії Росії, які торкалися минулого козацької України. Серед них варто відзначити двотомник «Генеральний опис сучасної Росії та політичної ситуації в цій імперії на початку ХІХ ст.» (1802), автором якого став В. Дельпюш де Комера [44; 45]. Фактично цей твір є найповнішою енциклопедією тодішньої Російської імперії. Торкаючись опису України, як однієї з найголовніших провінцій Росії, де Комера спирається, на свідчення тих дослідників, які вже відзначилися на ниві вивчення історії «країни козаків»: Вольтера, П.-Ш. Левека, батька і сина Н.-Г. та А.-Ф. Леклерків, Ж.-Б. Шерера, Ш.-Ф. Масона та ін. Втім, власного українознавчого доробку автора в даній праці обмаль. Часто де Комера

наводить вже застарілу інформацію, як-от повідомлення про те, що «губернатор України має титул козацького гетьмана», про поділ імперії на намісництва, серед яких і Катеринославське (на той час Катеринослав було перейменовано Павлом I в Новоросійськ) тощо [44, р. 278-279, 287-294, 303-309]. Та й саме його уявлення про Україну, як «козацьку країну» для початку ХІХ ст. виглядає традиційним, але вже архаїчним. На цей час виросло, принаймні, ціле покоління українців, для яких славетне козацтво було яскравою сторінкою минулого, але аж ніяк не сьогодення. Проте у французькому суспільстві ще продовжувала існувати міцна асоціація про Україну, як «країну козаків». Зважаючи на те, що щойно закінчилася війна з Росією, де Комера вважає за доцільне подати інформацію про стан російської армії. Значне місце він відводить козацьким загонам [45, р. 244-246]. Комера передбачає, що воєнні дії між Францією та Росією можуть відновитися. Всю вину за нове можливе кровопролиття автор покладає на царизм, який, на його думку, буде розширювати свою імперію, доки не зазнає цілковитою катастрофи.

В цей час активно друкуються праці французьких науковців, дипломатів, мандрівників і неогоціантів, які відвідали Росію в останні десятиліття: Ж.-Ж. Рако де Реї, А.-І. Антуана де Сен-Жозефа, Ж.-Б. Дюбуа де Жансін'ї, Ж.-Б. Леруа де Флажі [21; 23; 27; 35]. В цих творах значну увагу приділено й козацькій Україні. Найпрезентабельнішим є українознавчий аспект в «Огляді давньої та сучасної Польщі» К. Мальт-Брюна. Свою працю цей науковець написав як доповнення до 4-томної «Історії анархії в Польщі та розчленування цієї Республіки» К.-К. де Рюльєра, виданої у Парижі того ж 1807-го року за особистим наказом Наполеона й підготовленої до друку саме Мальт-Брюном. Зважаючи на те, що робота де Рюльєра доводила події лише до 1774 р., а з того часу в Європі відбулися радикальні зміни, Мальт-Брюн написав нову працю, присвячену польському питанню.

Однією з важливих заслуг Мальт-Брюна стало те, що в основу своєї праці він поклав переважно свідчення поляків. Серед своїх безпосередніх інформаторів він називає й вихідця з України, вочевидь, також поляка [32]. Української минувшини автор торкається в багатьох місцях. В «Огляді давньої та сучасної Польщі» бачимо згадки про давньоруську добу, встановлення на південноруських землях польського панування, Хмельниччину, посилення російського впливу в регіоні після Полтавської битви й, зрештою, розчленування Речі Посполитої в правління Катерини II. Однак головним чином Україні присвячено ХVІ главу, що має назву «Україна, Волинь, Червона Русь». Звернімо увагу на те, що ці три колишні провінції Речі Посполитої, винесені в назву глави, автор розглядає як єдину сукупність, населені єдиним народом: «Українці називаються малоросами, тобто малоросіянами. Згідно з загальноприйнятою історичною системою, вони є нащадками київських росіян. Ці краї, довгий час підкорені Польшею, просто повернулися під владу давньої метрополії» [32, р. 241-242]. Розглядаючи тогочасну «Україну», Мальт-Брюн не забуває конкретизувати, який власне географічний регіон варто розуміти під даною назвою. «Київщину, Брацлавщину та Верхнє Поділля досить часто розглядають під назвою «України», тобто окраїнних провінцій», - занотовує він [32, р. 234]. Також географ був одним з перших дослідників, хто наголошував на фактичній етнічній єдності населення від Карпат до меж Великої Росії. Щоправда, до цієї етнічної сукупності Мальт-Брюн відносив не лише українців заходу та сходу, але й білорусів. Дослідник наголошує на відмінності цих людей від великоросіян. Науковець також зазначає, що мешканців Червоної Русі часто ототожнюють з росіянами через подібність назв, хоча це різні народи [32, р. 59, 242, 247]. Вражає увагу той факт, що Мальт-Брюн майже не використовує широко вживаних понять як «козацький народ», «козацька нація»,

«країна козаків». В його розумінні, козаки – це не стільки етнічна спільнота, скільки соціальна. Про козаків автор згадує вкрай рідко. Втім, вказаний факт не повинен дивувати, зважаючи на те, що одними з головних інформаторів Мальт-Брюна були польські сучасники, які знали реальний стан українського козацтва. Хоча, звичайно, проігнорувати козацький чинник в польській історії було б просто неможливо, бо занепад Речі Посполитої почався з народного виступу під проводом «козацького генерала» Хмельницького [32, р. 453]. «Огляд давньої та сучасної Польщі» мав велику популярність у Франції й у подальшому витримав кілька перевидань.

Ведучи війни з Росією, Наполеон потребував чіткої та правдивої інформації про своїх ворогів. Розробляючи стратегію своїх дій у Східній Європі, він уважно ознайомлювався з дослідженнями, які проливали світло на поширення російської експансії. Зокрема, прочитавши «Історію анархії в Польщі та розчленування цієї Республіки» де Рюльєра, він наказав опублікувати цю працю за державний кошт і приписував обов'язково ознайомитися з нею, як з дуже корисною, своїм представникам у Варшаві [6, с. 396]. Відомості про колишню «країну козаків», яка могла потрапити в орбіту французького впливу, Наполеон міг почерпнути і з вольтерівської «Історії Карла XII» [11]. Особливо важливим досвід походу шведського короля став після початку підготовки російської кампанії. Французький імператор прагнув реалізувати нездійснений задум свого попередника, з цією метою його військово оточення здійснювало аналіз кампанії 1708-1709 рр. Втім, отримати корисну інформацію про сучасну Україну з праці Вольтера було б досить непросто. Свідчення «короля філософів» щодо реалій «країни козаків» не вирізнялися особливою точністю вже тоді і безнадійно застаріли тепер. Саме тому французький уряд потребував якнайсвіжішої інформації про території, які

в недалекому майбутньому могли стати ареною бойових дій [4, с. 220-221; 6, с. 396-397; 9, с. 119]. Наполеон сподівався побачити в козаках, яких продовжували сприймати в традиційних дефініціях авторів попередніх поколінь, своїх союзників у боротьбі з Росією. В Парижі навіть розглядалися різні варіанти утворення певної «козацької держави» на теренах України під французьким протекторатом [3, с. 481-491, 495-501].

Інформацію, зібрану французами, доповнювали свідчення німецьких науковців, оперативно перекладені і видані французькою мовою, таких як Г.-Ф. фон Шторх, Ф.-Ф. Гемпель, Х.-Г.-Г. Гейслер, П.-С. Паллас, К.-М.-Й.-Б. фон Рехберг і Г.-Б. Демпінг [25; 33; 36; 42]. Також поширювалися франкомовні праці С. Богуша-Сестренцевича «Історія Тавриди» та «Історичні розвідки про витоки сарматів, есклавінів і слов'ян» [39; 40; 41], де значне місце посідав українознавчий аспект. Значну увагу польський дослідник приділив українському козацтву.

Розглядаючи представників польської нації, як найбільш етнічно наближених до українців, Наполеон довірив в 1812 р. посаду «імперського комісара-організатора у провінціях Волинь, Поділля й Україна» графу Т. Морському [1; 5]. Можна сказати, що французький уряд розглядав Україну значною мірою очима польської еміграції. За влучним визначенням І. Л. Борщака, все, що торкалося в той момент України, «проходило через руки варшавських поляків або поляків-землевласників з України» [9, с. 54]. З іншого боку, польські політики досить добре розуміли, що українське козацтво є феноменом, хоча й недавнього, але минулого. Той же Морський зазначав, що на Правобережній Україні козаків, як окремого соціального стану вже фактично не існувало. А інший поляк на французькій службі генерал М. Сокольницький зауважував, що теперішні козаки України, це здебільшого селяни, набрані за рекрутським набором і с'як-так озброєні [1, с. 163]. Однак після поразки в 1812 р.

Наполеон переконався у високій ефективності використання росіянами козацьких загонів. Для протиставлення козакам він дав добро на формування загонів легкої кавалерії, так званих крокусів, з поляків, яких він вважав найбільш близькими за духом до козаків [7, с. 26]. Повернувшись після поразки в Росії, Наполеон дав завдання політичному та військовому аналітику Лезюру скласти по можливості найдетальнішу розвідку про козаків. Ця праця стала своєрідним компендіумом всього французького козакознавства на момент рубежа XVIII-XIX ст. Водночас цей твір став першим і, по суті, останнім фундаментальним узагальнюючим французьким нарисом з історії козацтва в XIX ст.

Відзначимо, що політична ситуація 1812-1814 рр. стала сильним стимулятором козацьких зацікавлень. В 1812 р. в Парижі був виданий «Історичний нарис про козаків, націй під російським пануванням, їхні витоки, становлення та зростання, розквіт їхньої величі та занепад, їхні звичаї та традиції» Н.-Л. Піссо [34]. Щоправда, нарис був занадто стислим і малоінформативним. Дещо змістовнішою стала розвідка Л.-Ж. Карра «Козаки, або історичні деталі стосовно характеру, звичаїв, одягу, озброєння та способів ведення бою цим народом, зібрані німцями» (1814). Власне історична складова праці Карра є скупим переказом добре висвітлених в західній літературі основних подій української історії XIV-XVIII ст., тобто від повалення давньоруської державності та створення передумов для виникнення козацтва й до скасування козацького устрою в Україні Катериною II. По суті, українське козацтво, як найбільш вивчене на заході, стало єдиним об'єктом висвітлення в праці Карра. На жаль, автор не робить жодного посилання на свою джерельну базу, а поширеність більшості наведених ним свідчень не дозволяє з точністю ідентифікувати твори, з яких він їх запозичив. Подекуди у нього можна побачити фактичні помилки та неточності. Наприклад, смерть гетьмана

Апостола він датує 17 січня 1730 р. [26, р. 54]. «Козаки» Карра не є історичним дослідженням. Цей оглядовий нарис був покликаний головним чином показати варварство козаків, цього розбійницького конгломерату, з яким нещодавно особисто познайомилися французи. Перебування козаків у Франції, й насамперед у Парижі, залишило сильний спогад у французькому суспільстві. За чверть століття потому маркіз А.-Л.-Л. де Кюстін згадуватиме про жорстокість цих степових воїнів в Європі [14, с. 239-240; 22, р. 129-131].

Звичайно, праці Карра й тим більше Піссо не йдуть ні в яке порівняння з тим великим козакознавчим нарисом, автором якого став Лезюр. Обрання Наполеоном саме цього дослідника для виконання даного доручення було не випадковим. На замовлення уряду він вже, між іншим, написав свого часу трактати «Короткий огляд причин, що призвели до розчленування Польщі» (1806) та «Про посилення могутності Росії від її витоків до початків XIX ст.» (1807, перевидання 1811, 1812) [28; 31]. Видання останньої праці 1812-го року заслуговує окремої уваги, бо не лише містило стислий, але змістовний виклад всієї російської історії від античності до сьогодення та наводило географічні, суспільно-політичні, військові, статистичні та економічні дані, але й тому, що воно водночас було знаряддям ідеологічної кампанії. Саме в даній публікації вперше було оприлюднено зміст так званого «заповіту Петра Великого», претензійного документу, що змальовував фантастичну програму завоювання Росією світового панування [28, р. 177-179]. Борщак припускав, що цей фальсифікат був створений Лезюром на замовлення імператора [8, с. 236].

На нашу думку, вірогідним здається те, що сам Лезюр вважав згаданий документ справжнім і навіть припускав, що його зміст був відомим В. Ітону, англійському консулу в Росії, а згодом у Туреччині. Французький автор при цьому посилався на відповідний

фрагмент з твору англійця, де також йшлося про шляхи та наміри розгортання російської експансії, сформульовані Петром I [24, р. 165-166; 28, р. 176]. Щоправда, у Ітона загалом йшлося про плани царського уряду щодо витіснення турків з Європи та відродження Візантійської імперії. Непрямим підтвердженням сприйняття Лезюром «заповіту Петра Великого» за автентичний документ є те, що навіть після падіння Першої імперії, в умовах реставрації Бурбонів, він знову згадуватиме його основні положення «Історії козаків» [30, р. 64, 126]. Для підтвердження експансіоністських прагнень Росії Лезюр не лише детально розписував територіальні загарбання царизму, але й навів хронологічну таблицю, яка унаочнювала процес розростання «імперії царів» [31, р. 485-488]. Відповідно, «країна козаків» могла сприйматися як одна з жертв російської деспотії.

З приводу часу написання цього козакознавчого нарису у дослідників немає єдності. Так, Борщак, Савченко, а потім і Наливайко вважали, що твір було створено до початку походу 1812-го року (щоправда, згодом Наливайко відмічав лише вихід цієї праці в 1813 р.), а, отже, дана книга могла вважатися своєрідним посібником для французької окупаційної адміністрації [10, с. 132; 17, с. 662-664; 18, с. 157; 19, с. 128]. Проте, на нашу думку, відсутні підстави не довіряти свідченням самого Лезюра про те, що «Історію козаків» йому «було замовлено на початку 1813 р. останнім урядом» [29, р. I]. Про доручення Наполеона Лезюру скласти «Історію козаків» після завершення військової кампанії 1812-го року зазначали Тіссеран, Ададуrow та Іваненко [2, с. 404; 12, с. 254-262; 43, р. 207-208]. Поділяючи цю ж позицію, визначаємо виникнення даного дослідження часом вже після поразки наполеонівської армії в Росії.

Мабуть, жоден з істориків не підходив раніше з такою ретельністю до вивчення минулого козацтва, як Лезюр. Ним були використані серед інших праці таких авторів як Длугош, Кромер, Меховський,

Стрийковський, Гваньїні, Пасторій, Целарій, Ле Лабуерер, Боплан, Шевальє, Пуфендорф, Перрі, де ла Мотре, Вольтер, Монтеск'є, Нордберг, Манштейн, Ломоносов, Штраленберг, де Гінь, Пейссонель, д'Анвіль, Левек, Леклерк, де Рюльєр, Кастера, Тук, Баєр, Міллер, Бюшинг, Гемпель, Шторх, Паллас, Шерер, Массон, Серєнвіль, Мальт-Брюн, Богуш-Сестренцевич. Як можна побачити з цього поважного переліку, головним чином Лезюр ознайомився з доступними йому працями французьких, меншою мірою – польських, німецьких, шведських, англійських і російських істориків. Автор «Історії козаків» в силу об'єктивних причин був прив'язаний до західної історіографії. В той же час не можна цілковито погодитися з тезою Ададуrowа про те, що «французький дослідник одразу ж відмовився від використання матеріалів російської імперської історіографії», оскільки та відмовлялася визнавати козаків окремою нацією та подавала їхні подвиги у не досить привабливому світлі [2, с. 406]. Це не зовсім так. Як вже зазначалося, у списку авторів, праці яких були використані Лезюром, бачимо імена Баєра, Міллера, Ломоносова. В цілому дослідник був ознайомлений також з позицією української історіографії, яка дійшла до нього в інтерпретації Леклерка та Шерера. Саме від них він в цілому запозичив ідеї українського хозаризму. Праці двох останніх авторів значною мірою стали визначальними для формування історичних уявлень Лезюра про козацтво. З іншого боку, важко не погодитися зі словами Ададуrowа про те, що, використовуючи лише опубліковані твори, Лезюр залишив поза розглядом значні запаси різноманітної документації з французьких архівів, де йшлося про українські справи та діяльність козаків [2, с. 406]. І важко погодитися з твердженням Борщака про те, що Лезюр використовував архівні свідчення й, зокрема, нотатки Г. Орлика [8, с. 236]. Ні посилань на архівні документи, ні навіть згадок їх у творі Лезюра не бачимо. Тож джерельною базою

дослідника стали тільки надруковані праці й переважно західних авторів.

Свою сумлінну роботу зі збору різномірних матеріалів з історії козацтва сам Лезюр охарактеризував наступними словами: «Я віднаходив повсюди відповідні факти з таким старанням, яке лише міг докласти, немовби сам народився на берегах Дону чи Бористену» [29, р. VI]. Лезюр розглядав козацький загаль (виокремлюючи осередки козаків України, Дону та Яїку) у цілому як єдину націю. Саме з таких позицій дослідник і намагався висвітлити історію козацтва з давніх-давен до початків ХІХ ст. Як і в більшості інших праць західних авторів, які торкалися козацької проблематики в цілому, в «Історії козаків» Лезюра головний акцент зроблено на діяльності українського козацтва.

Безпосередні зародки козацтва історик, слідом за Шерером, виводить з хозарських часів [29, р. 109, 186]. Хоча не відкидає, що загальна назва козаків могла виникнути й від «одного з їхніх ватажків на ім'я Козак», проводячи, зокрема, аналогії між турками-османами й Османом, ногайцями та Ногаєм, узбеками та Узбеком. Він згадує, що один з татарських ханів мав ім'я Козак [29, р. 149, 185-186]. Проте головним поштовхом для кристалізації козацтва в сучасному розумінні історик вважає «раптову татарську інвазію» в ХІІІ ст., яка вщент зруйнувала традиційні взаємини між Руссю та степом. Зауважимо, що поняття «Русь» у Лезюра вже твердо асоціювалося з тогочасною Росією. Саме тому, не відкидаючи руський (=російський) елемент у витоках козацтва, історик вважав загальом козаків відмінною від росіян нацією. Одним з доказів окремішності козаків від росіян Лезюр вважав те, що козаки згодом майже з однаковою готовністю ходили в походи як у південному напрямку – на Крим, так і в північному – на Московію. В той же час стосовно сучасної йому України Лезюр починає використовувати поки що не дуже звичну для французів дефініцію «Мала Росія», називаючи її мешканців малоросіянами, як це робила й офіційна

російська влада. Козаків України історик вважає «спільним народом з малоросіянами, від яких їх важко відрізнити» [29, р. 174; 30, р. 253]. Доволі розлога розповідь у Лезюра про побут, звичаї, спосіб ведення бойових дій і походи козаків на турків і татар є в цілому запозиченням повідомлень з відповідних праць Боплана, Шевальє та Шерера. Проте Лезюр не просто компілює отримані від цих авторів свідчення, але й переважає їх своїми роздумами, співставленнями, порівняннями, наприклад, проводячи аналогію між бойовими навичками козаків і скіфів. В той же час автор відзначає велику схильність козаків до пияцтва [29, р. 194; 30, р. 245, 278]. Виходячи з тези про тотальну неосвіченість козаків, Лезюр з подивом відзначає високі знання таких козацьких керівників як Сагайдачний, Хмельницький або Мазепа. Щоправда, Хмельницького, за поширеними у французькій історіографії уявленнями, Лезюр вважав шляхтичем литовського походження, а Мазепу – польського [29, р. 302, 320; 30, р. 68, 81].

Добу Хмельницького історик вважає «найблискучішою епохою» в історії України. Лезюр переказує багато разів тиражовані свідчення про особисту трагедію гетьмана, коли Чаплинський «спалив його будинок, згвалтував його дружину, а потім убив її, кинувши на тіло її замордованого сина» [29, р. 321]. Зневіра у правосудді привела Хмельницького на Запоріжжя, де його було обрано гетьманом. На думку дослідника, діяльність Хмельницького має епохальне значення, бо заклала підвалини для виникнення в Україні самостійної козацької державності [29, р. 323]. Політичний талант Хмельницького постійно викликає щире захоплення у Лезюра. Оцінюючи акт 1654-го року з точки зору політичних інтересів України, Лезюр вважає його помилковим. Він занотовує, що Хмельницький «загубив увесь плід боротьби довгої, запеклої та славетної, втративши можливість визволити свою націю» [30, р. 1-2]. Лезюр припускає, що перед смертю Хмельницький міг заповісти змінити політичну орієнтацію та

«звільнитися від московської протекції». Автор вважає, що умови українсько-польської угоди 1658 р. були значно вигіднішими для козаків, ніж союз з Московією, і у разі їх дотримання «дійсно перетворювали Україну на незалежну державу» [30, р. 7-12].

Відзначимо, що Лезюр, як і багато його колег, плутався через різні варіанти назв одних і тих самих міст. Так, згадавши про облогу Замостя (Zamoisk) Хмельницьким після його відходу від Леополіса-Львова (Lьopolis), дослідник правильно ідентифікує французьку назву Леополіса з німецьким Лембергом, проте далі повідомляє, що до Замойска збігалися, шукаючи притулок, «шляхтичі з-під Львова та Замостя» (des nobles de Luvof et de Samoscie). Отже, дослідник не зміг ототожнити між собою назви Zamoisk і Samoscie та Lьopolis-Lemberg і Luvof [29, р. 333-334]. Така плутанина не є дивиною. За півстоліття потому П. Меріме консультуватиметься «чи місто, яке називається російською мовою Львов, - це те саме, що Лемберг в Галичині?» [13]. В той же час Лезюр зауважує помилку Шерера, котрий сприйняв Збараж і Зборів за одне й те ж місто, подавши його назву як «Varasa» [29, р. 339-340; 38, р. 34-35].

Занурюючись у бурхливу круговерть подій Руїни, сам Лезюр зауважує, що вкрай важко розібратися з карколомними змінами (у його термінології «революціями»), які відбувалися після Хмельницького. Лезюр зазначає, що гетьманство Ю. Хмельницького розколало Україну й поховало надію на утвердження козацької держави, козаки припинили бути єдиною нацією, якою так волів їх бачити великий Богдан. Печальним символом доби стало те, що С. Чарнецький «дав собі варварське задоволення викинути з могили рештки цього славетного гетьмана». Щоправда, Лезюр недоречно називає Чарнецького «російським генералом» [30, р. 13-17]. В даному випадку мова йде про помилку, повторену слідом за Шерером, котрий іменує Чарнецького «великоруським воєводою»

(wojevode de la Grande-Russie) [20, с. 237; 38, р. 108]. В «Короткому описі Малоросії» Чарнецького названо воєводою руським, що відповідає історичним фактам, але, вочевидь, зумовило помилку Шерера [15, с. 262].

В проведенні Кримських походів Лезюр бачить витoki експансіоністських планів Петра I, продовжених згодом Катериною II. Стратегічну мету політики Петра I дослідник визначав так: «Проект царя полягав у тому, щоб зробитися абсолютним господарем України, країни запорожців двох боків Бористену та держави татар аж до Чорного моря для прокладання собі шляху до більш важливих завоювань» [30, р. 126].

Дійшовши до вивчення діяльності Мазепи, Лезюр розумів, що про жодного з гетьманів не було написано стільки, як про цього очільника України. Саме тому історик намагався якнайретельніше дослідити всі доступні матеріали з біографії цього діяча. Одним з вузлових питань життєпису Мазепи був початок його політичної кар'єри. Майже всі автори переказували ефектну сцену про потрапляння до козаків оголеного Мазепи, прив'язаного до дикого коня. Єдиним винятком у цьому хорі, як зауважив Лезюр, був Нордберг [30, р. 68-69]. Зважаючи на цю винятковість, повідомлення шведа здалося досліднику малоавторитетним. Мазепу історик відносить до найбільш яскравих постатей світової історії і вважає його наміром відродження могутності козацької держави. Проте головну протидію задумам гетьмана чинив цар. Лезюр створює доволі ідеалізований образ Мазепи. Той постає мудрим старцем, котрий за будь-яку ціну прагне відродити незалежність козацької держави. Початок таємного листування між Мазепою та Лещинським Лезюр відносить до 1707 р. Варто нагадати, що історик, вважаючи гетьмана поляком, припускав, що той «можливо завжди носив у своєму серці любов до своєї першої батьківщини» - Польщі [30, р. 69, 72, 81-88].

Обставини фатального українського походу Карла XII, добре відомі на заході, Лезюр розглядає стисло, приділяючи головну

увагу саме Мазепі. Автор не відмовляє собі в задоволенні, навести кілька ефектних сцен, запозичених у Вольтера. Так, серед цих яскравих моментів є сцена з частуванням запорожців на дорогому посуді, коли останні, погулявши, забрали цей посуд з собою, а на вимогу управляючого повернути його, почали бити зухвальця та, зрештою, добили ударом ножа в серце. Цей анекдот Лезюр сприймає на віру й навіть коментує його: «Нехай пробачать мені цей відступ: ніщо, що слугує змалюванню звичаїв нації, не є недостойним суворості історії» [30, р. 102-103]. Дослідник не забуває й іншим чином підкреслити неосвіченість запорожців та їхнє прагнення до наживи. Коли Карл XII звертається до Гордієнка та його козаків латиною, ті нічого не можуть второпати. Зате ці дикуни чудово розуміють мову грошей, коли шведський володар передає їм 10 000 флоринів, до яких Мазепа тут же додає ще 50 000. Лезюр майже повністю поділяє погляд Вольтера на запорожців, як на степових варварів. Захоплюючись їхньою мужністю, сміливістю, стійкістю та військовою майстерністю, він вважає їх професійними розбійниками і, характеризуючи їх, навіть повторює вольтерівські слова, що ці люди «вважали смішним воювати з іншою метою, як грабувати» [30, р. 104-106; 46, р. 172]. В той же час серед всіх дослідників подій 1708-1709 рр. Лезюр виявився практично єдиним, хто наголошував на тому, що для цієї країни війна виявилася братовбивчою, оскільки як на боці Петра I, так і на стороні Карла XII були українські козаки. Перших очолювали Скоропадський і негаймо повернутий з Сибіру Палій, других – Мазепа та Гордієнко.

Лезюр підкреслює, що державотворчі прагнення Мазепи намагався продовжувати П. Орлик. Історик коротко переказує обставини спільного козацько-татарсько-польського походу взимку-навесні 1711 р. Значну цікавість представляє наведений Лезюром факт обстоювання Орликом прав України у відповідності до її історичних кордонів [30, р. 139].

Підкреслюючи прагнення царату знищити козацьку державність, дослідник зауважує, що провадити наступ на права «козацької країни», котра «ще являла собою якусь подобу князівства чи окремого управління», заважала війна. Проте з укладенням Ніштадтського миру цар одразу повернувся до приведення України у стан рядової провінції. За словами Лезюра, царські власті тепер почали трактувати вільних козаків як російських селян. Зрештою, в 1722 р. Петро I обмежив і владу гетьмана, що підірвало здоров'я Скоропадського й прискорило його смерть. Всі повноваження було передано Малоросійській колегії, на чолі окремих козацьких полків було посавлено російських офіцерів. Полуботок був не обраний козаками, а призначений сенатом. Лезюр зауважує, що козаки віднині беззастережно присягали лише царю і «ця присяга, складена без будь-яких обмовок, знищила незалежність України». Від «козацької держави» забрали не лише права, але й навіть назву: відтепер цю провінцію іменували лише «Малою Росією» [30, р. 146-150].

Лезюр стисло оглядає діяльність Апостола, наголошуючи на його прагненні відстояти права «козацької держави». Однією з визначних заслуг Апостола, на думку Лезюра, стало повернення під російську юрисдикцію запорожців. Історик показує, що гетьман-вигнанець Орлик на той час вже втратив довіру та повагу січовиків. Покладаючись на свідчення Шерера, запозичене тим у С. І. Мишецького, Лезюр повідомляє, що Орлик «одягнув тюрбан, одружився з татаркою, від якої мав дітей», а козаки не могли йому цього пробачити [16, с. 20, 29; 20, с. 131, 138; 30, р. 125, 155, 160, 164, 319-336; 37, р. 232, 247]. Зауважуючи про ласку попервах до низового козацтва цариці Анни Іоаннівни, дослідник згадує, що в тому ж році, коли запорожці повернулися під владу Росії, після смерті Апостола царат одразу скасував гетьманство [30, р. 167].

Згадуючи про фавор Розумовських, Лезюр відзначає, що наступ на права України продовжувався й тоді. Одночасно з цим історик відмічає з одного боку поступове вrostання козацької еліти в дворянство, а з іншого – нівелювання статусу українського селянства щодо мешканців Росії. Про відмирання козацької ідентичності Лезюр говорить наступне: «Старовинні мешканці, звані тепер малоросіянами, втрачали малопомалу спогади про свої витоки» [30, р. 178-183]. Історик згадує, що багато козаків полишили військову службу, осіли, зайнялися господарською діяльністю й стали однодворцями, а в регулярних полках, утворених на основі козацьких, старшина отримала російські чини. Міщани ж почали носити одяг німецького та російського зразка [30, р. 251-252, 255].

Скасування гетьманства в 1764 р., на думку Лезюра, результат поступової та продуманої політики уряду, яка вкотре довела лицемірство російських правителів. В якості ще однієї добре спланованої акції Лезюр бачить провокування ними в 1768 р. гайдамацького повстання. За словами дослідника, цей вибух народного гніву приніс Росії подвійну вигоду: підпорядкував їй Польщу й ослабив козаків [30, р. 191-195]. Спричинена подіями російсько-турецька війна знов-таки була вигідна Росії. Запорожці, як і багато разів раніше, добре прислужилися в цій війні. «Винагородою» за це стала ліквідація Січі, що поставило крапку на існуванні козацької державності, а «ім'я запорожців зникло назавжди» [30, р. 239-240]. Короткочасне відродження козацьких підрозділів, пов'язане з війною 1787-1791 рр., було занедбане з припиненням бойових дій і смертю Потьомкіна; хоча, як зауважує Лезюр, козацькі загони знову добре проявили себе на війні, зокрема, під Очаковом та Ізмаїлом. Він відзначає, що з 1792 р. почалося переселення залишків запорожців на Кубань. Отже, зі знищенням Січі, на думку Лезюра, був ліквідований останній уламок козацької державності. «В сучасну епоху

козаки вже не мають окремої історії» – занотовує він [30, р. 241-247, 281]. Попри все, доводячи «Історію козаків» до актуального йому часу, Лезюр досить уважно розглядає життя, побут і військові вміння козаків Росії, зокрема, чорноморського козацтва. Він відмічає, що чорноморці зберегли свої звичаї та традиції, зокрема, звичку носити оселедець на виголеній голові [30, р. 245, 276-285].

На противагу традиційним уявленням західних обивателів про Україну, як «країну козаків», Лезюр чітко показує, що власне козацького духу в цій російській провінції вже майже не лишилося. В той же час яскраві відмінності між росіянами й українцями можна ще спостерігати у народному побуті [30, р. 255-258].

Французькі козакознавчі нариси наполеонівської доби здебільшого являють собою компіляції з творів західних авторів. Розвідка Лезюра стала найкращою на той момент узагальнюючою працею, присвяченою козакам. Хоча дослідник переважно компілював матеріали з багатьох відомих йому джерел, складаючи розмаїті звістки у цільну, логічно побудовану й змістовну сукупність, водночас він постійно співставляв між собою розбіжності, які знаходив у різних авторів, і висловлював прихильність до тієї чи іншої думки, наприклад, про неналежність козаків до російської спільноти, «амурний шлях» до козаків Мазепи тощо. Нерідко у Лезюра можна побачити й фактичні помилки. Так, він згадує, що Виговський у 1659 р. був розгромлений росіянами, Чарнецького називає російським генералом, час гетьманування Самойловича визначає у 12 років і таке інше. Але зазначені помилки не мають суттєвого характеру. Праця Лезюра стала важливим підґрунтям для подальших досліджень козацтва й України у Франції. Варто зауважити, що минуле України історик намагався розглядати з точки зору інтересів самої «країни козаків». В традиціях Просвітництва автор «Історії козаків» захищає ідеали, на яких виросла Велика

Французька революція. Козаки імпонують Лезюру своїм віковичним прагненням до волі, соціальної рівності. Хоча їхній демократичний лад дослідник визнає варварським, далеким від цивілізації, республіканські устої козаків йому набагато ближче, ніж освічений деспотизм Російської імперії – головного ворога ідей свободи в Європі. Однією з головних ідей автора була теза про національну окремішність «козацької нації» від росіян. Лезюр постійно підкреслює, що козаки України під проводом Хмельницького ледь не утворили в Європі свою самостійну національну державу. Останнім видатним репрезентантом державотворчих намірів в Україні став Мазепа. Однак утворення незалежної національної держави у «країні козаків» так і не було завершено, головним чином через темність і варварство народних мас. Як кількаразово відзначає Лезюр, люблячи та захищаючи власну свободу, козаки ніколи не вміли нею розпорядитися. Підтекстом, який виразно читається в рядках «Історії козаків», є думка про те, що, коли нація об'єднана, вона здатна до великих звершень, а коли вона незгуртована, то постає перед загрозою втрати державності. В умовах поразки Франції та ворожої окупації це можна розглядати, як своєрідний заклик Лезюра до своїх співгромадян стосовно згуртування національної єдності, відсутність якої й стала головною причиною поразки Першої імперії.

Список джерела та літератури:

1. Ададуров В. Меморандуми польських авторів початку XIX століття як джерело уявлень уряду Наполеона I стосовно південно-західних окраїн Російської імперії / В. Ададуров // Український історичний журнал. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – № 2. – С. 154-171.
2. Ададуров В. Між політикою та наукою: наполеонівський публіцист Шарль-Луї Лезюр і його «Історія козаків» / В. Ададуров // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки та знахідки. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – Вип. 15. – С. 400-414.
3. Ададуров В. «Наполеоніда» на Сході Європи: Уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку XIX століття / В. Ададуров. – Львів:

- Видавництво Українського Католицького Університету, 2007. – 560 с.
4. Ададуров В. Народження одного історичного міту: Проблема «Наполеон і Україна» у висвітленні Ілька Борщака / В. Ададуров // Україна модерна. – К.-Львів: Інститут історичних досліджень ЛНУ – «Критика», 2005. – Ч. 9. – С. 212-236.
 5. Ададуров В. Призначення Наполеоном I «імперського комісара-організатора у провінціях Поділля, Волинь й Україна» і діяльність на цій посаді графа Тадеуша Морського / В. Ададуров // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Вип. 12; Український археографічний збірник. – Вип. 15. – К.: Археографічна комісія, Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, 2007. – С. 154-175.
 6. Ададуров В. Українське козацтво в уяві французького уряду доби Наполеона I / В. Ададуров // Україна у Центрально-Східній Європі. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – Вип. 6. – С. 391-419.
 7. Безотосный В. М., Иткина Е. И. Казаки в Париже в 1814 году / В. М. Безотосный, Е. И. Иткина. – М.: Кучково поле, 2007. – 112 с.
 8. Борщак І. Великий мазепинець Григор Орлик // Різніченко В. Пилип Орлик – гетьман України. Борщак І. Великий мазепинець Григор Орлик: Історичні оповіді / Передмови та примітки В. О. Шевчука / І. Борщак. – К.: Український письменник, 1996. – 302 с. – С. 121-301.
 9. Борщак І. Наполеон і Україна. З невідомих документів із тогочасними ілюстраціями / Передмова проф. Едварда Дріо / І. Борщак – Львів: Бібліотека «Діла», 1937. – 127 с.
 10. Борщак І. Україна в літературі Західної Європи. Переклад з французької / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Вступна стаття П. Соханя; Упорядкування та загальна редакція З. Борисюк / І. Борщак. – К., 2000. – 366 с.
 11. Гончар Б., Захарчук О. Наполеон і Україна / Б. Гончар, О. Захарчук // Діалог. Історія, політика, економіка. – К., 2002. – № 2: Україна і Франція. – С. 77-78.
 12. Іваненко О. А. Українське козацтво в працях французьких авторів на межі XVIII-XIX ст. / О. А. Іваненко // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки та знахідки. – К., 2002. – Вип. 11. – С. 254-262.
 13. Купчинський О. Проспер Меріме і його твір «Богдан Хмельницький» / О. Купчинський // Жовтень. – 1987. – № 8. – С. 16-22.
 14. Кюстин А. Николаевская Россия / А. Кюстин. – М.: Политиздат, 1990. – 352 с.
 15. Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник: Хмельницкой, «Краткого описания Малороссии» и «Собрания Исторического». Издана Киевскою временною комиссиею для разбора древних актов. – К.: В типографии К. Н. Милевскаго, 1878. – XVIII+471 с.
 16. [Мышецкий С. И.] История о казаках запорожских. Как оные издревле зачались, и откуда свое

- происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся, сочиненная от инженера команды / С. И. Мьшецкий. — Одесса: В городской типографии, 1851. — V+92 с.
17. Наливайко Д. Україна очима Заходу / Видання друге, доповнене / Д. Наливайко. — К.: Грамота, 2008. — 784 с.
 18. Наливайко Д. Хроніка рецепції України у Франції XIX ст. / Д. Наливайко // Хроніка-2000. — К., 1995. — Вип. 2-3. — Україна-Франція. — С. 147-177.
 19. Савченко Ф. Козаччина у французькому письменстві та козакофільство Меріме / Ф. Савченко // Хроніка 2000. — 1995. — № 2-3. — С. 128-147.
 20. Шерер Ж.-Б. Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії: Пер. з фр. В. В. Коптілов / Ж.-Б. Шерер. — К.: Український письменник, 1994. — 311 с.
 21. Anthoine de Saint-Joseph A.-I.] Essai historique sur le commerce et la navigation de la Mer-Noire ou voyage et enterprises pour йtablir des rapports commerciaux et maritimes entre les ports de la Mer-Noire et ceux de la Mйditerranйe / A.-I. Anthoine de Saint-Joseph. — P.: Chez H. Agasse, 1805. — XVI+300 p.
 22. Custine A.-L.-L., marquis de. La Russie en 1839 / A.-L.-L. de Custine. — Bruxelles: Sociйtй typographique belge, Francfort-sur-le-Mein: Librairie de E. Ullmann, 1844. — T. 3. — 284 p.
 23. Dubois de Jancigny J.-B. Du commerce franзais dans l'йtat actuel de l'Europe: ou, Observations sur le commerce de la France en Italie, dans le Levant, en Russie, dans la Mer-Noire / J.-B. Dubois de Jancigny. — P.: Chez Potey, 1806. — 368 p.
 24. Eton W. Tableau historique, politique et moderne de l'empire Ottoman. Traduit de l'anglais... par le C. Lefebvre / W. Eton. — P.: Chez Tavernier, an VII (1799). — T. 2. — 320 p.
 25. Hempel F., Geissler Ch.-G.-H. Description de tous les peuples qui se trouvent sous la domination bienfaisante d'Alexandre I, empereur de toutes les Russies: d'apris les meilleurs ouvrages de la littйrature allemande et йtrangйre, que l'on a eu soin de citer / F. Hempel, Ch.-G.-H. Geissler. — P.: Fusch, 1803. — VI+134 p.
 26. Karr L.-J. Des Cosaques, ou details historiques sur les moeurs, coutumes, йtemens, armes; et sur la maniйre dont ce peuple fait la guerre. Recueillis de l'allemand / L.-J. Karr. — P.: Chez Leбйgue, Petit, Gabriel Warrйe, 1814. — 93 p.
 27. Leroy de Flagis J.-B. Йtat politique, civile et militaire de l'empire de Russie / J.-B. Leroy de Flagis. — P.-Rouen: Chez Renard-P. Periaux, 1807. — VIII+300 p.
 28. Lesur Ch.-L. Des progris de la puissance russe, depuis son origine jusqu'au commencement du XIX-e siacle / Ch.-L. Lesur. — P.: Fantin, 1812. — XIV+514 p.
 29. Lesur Ch.-L. Histoire des Kosaques, пріййдйе d'une introduction ou coup-d'oeil sur les peuples qui ont habitй le pays des Kosaques, avant l'invasion des Tartares / Ch.-L. Lesur. — P.: A. Belin, 1814. — T. 1. — VIII+405 p.
 30. Lesur Ch.-L. Histoire des Kosaques, пріййдйе d'une introduction ou coup-d'oeil sur les peuples qui ont habitй le pays des Kosaques, avant l'invasion des Tartares / Ch.-L. Lesur. — P.: A. Belin, 1814. — T. 2. — 420 p.
 31. Lesur Ch.-L. Prйcis des causes qui ont amenй le дймembrement de la Pologne // Mйmoires sur la revolution de la Pologne, trouvйs а Berlin / Ch.-L. Lesur. — P.: Galland, 1806. — CIV+215 p. — P. III-C.
 32. Malte-Brun C. Tableau de la Pologne ancienne et moderne. Contenant la description de ce pays, de ses montagnes, plaines, fleuves, marais, climat, animaux, vйgйtaux et minйraux; la topographie de la Haute et Basse Pologne, de la Prusse, la Courlande, la Lithuanie, la Russie-Blanche, Noire et Rouge, la Wolhynie et l'Ukraine, avec indication des villes, bourg, йdйfices et monumens; la description politique ou aperзu de la constitution polonaise, des religions, des lois, de l'administration civile et judiciaire; des moeurs, de l'armйe, de la population et des revenus; des systimes des poids, mesures, et monnaies en usage, soit en Pologne, soit а Dantzick; un пріcis de l'histoire de la Pologne, depuis les temps les plus anciens jusqu'а nos jours, des recherches sur l'origine des Slavons et des Sarmates, et des дйtails sur les restes de la langue sarmatique. Рйдйгй principalement d'apris des notes communiquйes par des Polonais et d'apris les auteurs du pays мкме. Par Malte-Brun. Pour servir de complйment а l'Histoire de la Pologne par M. de Rulhières / C. Malte-Brun. — P.: Chez H. Tardieu-H. Nicolle, 1807. — XII+498 p.
 33. Pallas P.-S. Voyages entrepris dans les gouvernemens мйridionaux de l'empire de Russie, dans les annйes 1793 et 1794. Traduits de l'allemand / P.-S. Pallas. — P.: Chez Deterville, 1805. — T. 1. — XXIII+653 p.
 34. Pissot N.-L. Prйcis historique sur les Cosaques, nation sous la domination des Russes: leur origine, йtablissement et accroissement, leur grandeur et abaissement, leurs moeurs et usages / N.-L. Pissot. — P.: Chez Moronval, 1812. — 38 p.
 35. Racault de Reuilly J.-J. Voyage en Crimйe et sur les bords de la Mer Noire pendant l'annйe 1803; suivi d'un Mйmoire sur le commerce de cette mer, et de Notes sur les principaux ports commerзans. Дйдйй а Sa Majestй l'Empereur et Roi / J.-J. Racault de Reuilly. — P.: Chez Bossange, Masson et Besson, 1806. — XIX+302 p.
 36. Rechberg Ch. de, comte [et Depping G.-B.]. Les peuples de la Russie ou description des moeurs, usages et costumes des diverses nations de l'empire de Russie / Ch. de Rechberg, G.-B. Depping. — P.: De l'Imprimerie de D. Colas, 1812. — T. 1. — 13+61+48 p.; T. 2. — 66+48 p.
 37. Schйrer J.-B. Annales de la Petite-Russie; ou Histoire des Cosaques-Saporogues et des Cosaques de l'Ukraine, ou de la Petite-Russie. Depuis leur origine jusqu'а nos jours; suivie d'un Abrйгй de l'Histoire des Hettmans des Cosaques, & des ріисе justificatives: Traduite d'apris les Manuscrits conserves а Kiow, enrichie de Notes / J.-B. Schйrer. — P.: Chez Cuchet, 1788. — T. 1. — XVI+328 p.
 38. Schйrer J.-B. Annales de la Petite-Russie; ou Histoire des Cosaques-Saporogues et des Cosaques de l'Ukraine, ou de la Petite-Russie. Depuis leur origine jusqu'а nos jours; suivie d'un Abrйгй de l'Histoire des Hettmans des Cosaques, & des ріисе justificatives: Traduite d'apris les Manuscrits conserves а Kiow, enrichie de Notes / J.-B. Schйrer. — P.: Chez Cuchet, 1788. — T. 2. — 384 p.
 39. Siestrzencewicz de Bohusz S. Histoire du royaume de la Chersonese Taurique / S. Siestrzencewicz de Bohusz. —

- St.-Petersbourg: De l'imprimerie de l'Académie Impériale Russe, 1824. – 433 p.
40. Siestrzencewicz de Bohusz S. Précis des recherches historiques sur l'origine des Slaves ou Esclavons et des Sarmates, et sur les époques de la conversion de ces peuples au Christianisme / S. Siestrzencewicz de Bohusz. – St.-Petersbourg: De l'imprimerie de l'Académie Impériale Russe, 1824. – 228 p.
 41. Siestrzencewicz de Bohusz S. Recherches historiques sur l'origine des Sarmates, des Esclavons et des Slaves, et sur les époques de la conversion de ces peuples au Christianisme: Dans 4 tomes / S. Siestrzencewicz de Bohusz. – St.-Petersbourg: De l'imprimerie de Pluchart et comp., 1812. – XVI+856+72 p.
 42. Storch H.-F. von. Tableau historique et statistique de l'Empire de Russie a la fin du dix-huitième siècle / H.-F. von Storch. – Bble: J. Decker – P.: Ch. Pougens et Levrault-frères, 1801. – T. 1. – XXII+407+80.
 43. Tisserand R. La vie d'un peuple. L'Ukraine. Préface de Renй Pinon / R. Tisserand. – P.: Librairie orientale et americaine G.-P. Maisonneuve, 1933. – IV+299 p.
 44. V. C. [Comeiras Victor Delpuech de.] Tableau general de la Russie moderne, et situation politique de cet empire au commencement du XIXe siècle / V. C. [V. de Comeiras]. – P.: Chez Treuttel et Wurtz, Libraires, de l'imprimerie de Goujon fils, an X-1802. – T. 1. – 350 p.
 45. V. C. [Comeiras Victor Delpuech de.] Tableau general de la Russie moderne, et situation politique de cet empire au commencement du XIXe siècle / V. C. [V. de Comeiras]. – P.: Chez Treuttel et Wurtz, Libraires, de l'imprimerie de Goujon fils, an X-1802. – T. 2. – 405 p.
 46. Voltaire. Oeuvres completes. – T. 24. – Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le Grand / Voltaire. – Kehl.: L'imprimerie de la société littéraire-typographique, 1784. – 435 p.